МИЛО ЛОМПАР

МИРОСЛАВ КРЛЕЖА, ОСИОНИ НЕГАТОР СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ ИЛИ ЕНЦИКЛОПЕДИЈСКА АРБИТРАЖА

На овогодишњем „Сајму књига“ требало би да се појави треће издање књиге „Дух самопорицања“, која је изазвала бројне и полемичке одзиве у нашој јавности. У односу на друго издање, које се појавило у априлу 2012. године, треће издање има нов и већи формат, и опремљено је текстовима академика Косте Чавошког и проф. др Радивоја Микића. Оно је и опширније за преко сто ауторских страница. Јер, поред низа ситнијих допуна, аутор је написао опширан полемички одговор „Сарајевским свескама“, као и веома опширан текст о Крлежи и његовој енциклопедијској арбитражи. Из тог текста, „Печат“ је у прилици да објави неколико одломака, који су овде лишени научног апарата.

Бројне архивске белешке које је Крлежа исписивао на маргинама појединих лексикографских одредница намењених „Енциклопедији Југославије“, писане препознатљивом пишчевом дикцијом, у више доступних примерака, имале су обавезујући карактер упутства. Тако можемо опазити особен паралелизам између једног индивидуалног гледања на ствари и официјелног приказивања сложене друштвене и културне стварности

Када је у Будимпешти 2002. године, поводом 25 година од смрти Милоша Црњанског, одржан мали научни скуп, истовремено је – у изложбеним просторијама тамошњег Института за књижевност, које су читавом стакленом страном биле окренуте улици, па су деловале као покретни излог за ужурбане пролазнике – постављена изложба пишчевих фотографија и књига. Овај камерни и ненаметљиви скуп није ипак остао неуочен. Представници хрватске дипломатије, дошавши пре мале свечаности поводом отварања изложбе, упитали су мађарске организаторе: „Зашто организујете скуп и изложбу о Црњанском, кад ми имамо бољег писца – Крлежу?“ Они нису понудили да се направи изложба о хрватском писцу, него су тежили да обезвреде изложбу о Црњанском. Такав распоред потеза открива да циљ хрватске културне политике никада није пуко представљање одабраних вредности хрватске културе, него и промишљен одабир акција које су усмерене на постизање пожељне представе о српској култури. Као да је нешто у појави Црњанског на месту репрезентанта

српске културе ометало сасвим одређену и задату слику српске културе која има своје место у настојањима хрватске културне политике.

ДУХОВНЕ СТРУНЕ БЕОГРАДА Прекор упућен у Будимпешти никада се не би могао поновити у Београду: његове духовне струне тако су нашпановане да се зна коме заувек припада гурање у страну, а коме посмртне почасти. Отуд би било лакомислено претпоставити да читав низ програмских акција окупљених око Крлежиног имена, акција бучних, медијски привилегованих и агресивно промотивних, којима смо изложени из дана у дан, из месеца у месец, из 2011. у 2012. годину, од позоришних до радио-представа, од дискусионих трибина до фестивалских саветовања, припада „малој крлежофилској секцији из Загреба и Београда“. То је написано у предговору Крлежиних „Маргиналија“, књизи која доноси „1000 изабраних коментара у текстовима за енциклопедије ЈЛЗ“ и која се појавила у издању „Службеног гласника“ 2011. године: као пролегомена за цветање хиљаду крлежијанских цветова у 2012. години. Нема ничег неистинитијег од такве тврдње. Ако погледамо носиоце ових активности – Лексикографски завод „Мирослав Крлежа“ из Загреба, „Службени гласник“ из Београда, „Културни центар Београда“ – осведочавамо се да није реч ни о каквим алтернативним групама са приватним новчаним средствима, него су то буџетски издржаване институције које оличавају главну културну позорницу. Свака од њихових акција – и у финансијском и у медијском погледу – бива омогућена и унапређивана српском културном политиком. Има ту и нехотичне симболике: Крлежа нам поново долази у корак са влашћу.

У начину на који долази, у нагласцима и акордима који прате његову посмртну посету, као посету неке изненадно сусретнуте сабласти, можемо – као и у његовим негдашњим походима – понешто сазнати о садржајима и адресама крај којих неизоставно пролази правац српске културне политике. Појава Крлежиних „Маргиналија“ – у тој ствари – од пресудног је значаја. Као претходница фестивала једног писца у Београду, одржаног од 10. маја до 10. јуна 2012. године у Београду, „Маргиналије“ нам оцртавају дубинске структуре које би требало да буду – под наизглед неутралним и уметничким изборима – обновљене у постјугословенској ситуацији као ситуацији настајуће „југосфере“. Када се као медијски разглашени вид упризорења Крлеже појави стрип, онда ово наводно приближавање пишчеве фигуре модерним очекивањима публике, ношено карактеристичним упрошћавањима, није само угађање духу времена, оличеном у инфантилизацији јавне свести. Оно је, истовремено, и уклањање сваке озбиљне свести о аутентичним идеолошким садржајима који постоје у Крлежиним уметничким делима, као и – што је од посебне важности – у његовим политичким есејима и енциклопедијским редактурама, у којима су постајали део званичне идеологије титоистичког југословенства. Крлежине „Маргиналије“ се појављују – на тихи начин који рачуна на дуготрајни учинак – као идеолошка подлога једног могућег кретања у будућности. Стриповани Крлежа, пак, оличава особену технику испражњавања прошлости од њеног аутентичног садржаја, као и технику циљаног претварања прошлости у забавни – уместо критичкој свести подвргнути – садржај.

Основна сврха свих употребљених средстава усмерена је на неутралисање сваког критичког одзива. Јер, каквог смисла може бити у критичком осврtању на нешто што је забавно и опуштајуће, као пена за купање у кади? Како бити озбиљан у односу на нешто што оглашава своју потпуну равнодушност према свакој озбиљности? А потом долази наредни корак у стратегији неутрализације: каквог смисла има критички осврт на привилеговање једног естетско-уметничког искуства у узастопним и учесталим позоришним и радио- представама? Зар такав критички осврт није унапред онемогућен и осуђен на подсмех? Само кроз унапред одобрени подсмех бива, наиме, могуће да се чињенице политике – привилеговање, узастопност и учесталост – претворе у теорију завере: како можемо сумњичити једно естетско-уметничко искуство? Али, привилеговање као укинути спонтанитет сведочи о томе да

је естетско-уметничко искуство призвано пред наше очи из политичких, а не естетских разлога.

Ако нас је стрип разгалио, ако су нас позоришне и радио представе естетизовале и деполитизовале, онда нам се и Крлежине „Маргиналије“ појављују у вишестраној стратегији неутрализације. Саме „Маргиналије“ – као скуп Крлежиних коментара насталих поводом лексикографске грађе – свакако да уозбиљују помало лакрдијашки облик Крлежина поновна дошашћа у наше трансдринске и дилувијалне пределе. „Маргиналије“ нас, наиме, враћају идеолошко-политичкој и делотворној мисли највећег хрватског писца, чији су бројни томови посвећени културнополитичким темама. „Маргиналије“ нам, штавише, показују како је очврснуо енциклопедијски поглед титоизма и како се појављује – акцијом српских културних власти и државне политике – као измаштани пројекат наше културне будућности. Јер, Крлежа – као и раније – долази у корак са влашћу.

КРЛЕЖИНО ПРАВО НА ЦЕНЗУРУ Шта нам откривају Крлежина упутства из времена када је стварана „Енциклопедија Југославије“? Незадовољан текстом о Црњанском, Крлежа на овај начин тражи да се тај текст скрати: „скратити га за половину, а то ће најбоље учинити, мислим, Ујевић, ако га весели“. Када Крлежа упућује Мату Ујевића да – „ако га весели“ – скрати одредницу о Црњанском, онда право питање гласи: какво је то упутство за једну научну одредницу? Ако Крлежино право на енциклопедијску цензуру проистиче из његових предратних веза са Комунистичком партијом Југославије, ако је он – упркос предратном сукобу на левици – партијски повереник у екциклопедијским пословима, да ли је то неутрално сазнање у односу на историјско порекло његовог схватања српско-хрватских односа? Јер, још је Винавер 1924. године написао да Крлежа очитује франковлук преобучен у марксизам. Јеврејин, космополита, полиглота, модерниста, сведок руске револуције, Винавер је „приликом свог боравка у Русији“ приметио врло чудновату чињеницу: „Они Хрвати који су били најзагриженији франковци, који су, услед погрешног васпитања, мрзели Србе као кугу, чим је букнуо бољшевизам, пресалдумили су се из реакционара у комунисте. Њихов комунизам био је само и једино мржња на Србе.“ Не само да је та појава била општа, јер је таквих Хрвата било много, већ је она у својим мутним дубинама образовала једну кобну и моћну струју мишљења, којој припада и Крлежа. Јер, „све оно због чега социјалисти оптужују буржоазију, буржоаски систем, све то г. Крлежа истиче као специјалитет Београда. У томе би било франковство г. Крлеже.“ Премештање идеолошких нагласака у комунистичкој пропаганди, које ће се одигравати у складу са потребама Коминтерне, током тридесетих година двадесетог века, премештање које оптужницу сужава са српског народа на великосрпску буржоазију, представља само мимикријски и тактички уступак околностима. Тај уступак је, наиме, оставио нетакнутим језгро из којег је – и после Другог светског рата – извирало титоистичко мишљење: идеју о српској кривици.

Није се бојно поприште ни развидело од барутног праха, нису сви противници режима били похапшени, још је трајао лов на ову зверад што се крила по планинским катунима, када је Крлежа – у 1947. години – написао елаборат о српско-хрватским односима као основном питању југословенства и предао га Титу. Тај елаборат – сведочи Јосип Видмар 1986. године – „потпуно стоји на хрватском стајалишту“. Он је у дубинском складу са Крлежином укупном културнополитичком оптиком, делотворном у његовим бројним есејистичким, политичким и енциклопедијским списима, у којима је водећа идеја: „југословенство под руководством Хрвата“. Јер – поентира Видмар – „Крлежа је ипак био чврст Хрват, у сваком погледу“. Зар не делује упечатљиво ово подударање Винаверовог мишљења – из 1924. године – са Видмаровим оценама из 1986. године? Зар се у овим увидима, који склапају лук једне дуготрајне спиритуално-литерарне каријере тако што

повезују њене почетке са њеним исходима, не препознаје њен најдуготрајнији и олујама времена најотпорнији идентитет? Зар је могуће да су ова два толико у свему различита човека грешила у истоветној процени Крлеже? Зар нам њихова посвемошња различитост не сведочи о подударању њихових речи као о поузданом јемцу истине?

То је био дух који је прожео и надахњивао „Енциклопедију Југославије“. Такво је и лично искуство оних који су непосредно сарађивали са Крлежом, будући да су неки – попут Васе Чубриловића – запазили да је „Мирослав Крлежа, као организатор тога посла, уносио... много личног, свога, што није увек добро за ту врсту послова“. Лични моменат, као скуп наслеђених и усвојених схватања, као плод задатих културних ресантимана и свесних и неосвешћених предилекција, био је – дакле – важан чинилац у заснивању енциклопедијске арбитраже. Њему треба придодати и политички моменат о којем непоткупљиво сведоче Крлежине „Маргиналије“. Бројне архивске белешке које је Крлежа исписивао на маргинама појединих лексикографских одредница намењених „Енциклопедији Југославије“, писане препознатљивом пишчевом дикцијом, у више доступних примерака, имале су обавезујући карактер упутства. Тако можемо опазити особен паралелизам између једног индивидуалног гледања на ствари и официјелног приказивања сложене друштвене и културне стварности. Крлежине „Маргиналије“ представљају упечатљив спој индивидуалног и официјелног у идеологији титоистичког југословенства. Није, дакле, реч о ексцентричности појединца, већ о сили која се утискује у културне и друштвене садржаје времена. Рашчлањавање Крлежиних бележака не раскрива нам само природу енциклопедијског разумевања стварности у дугим деценијама титоизма. Оно нам не дочарава само знатан Крлежин удео у обликовању званичне идеологије, што постаје посебно битно ако се узме у обзир порекло пишчевих ставова, јер они постају делотворни моменат једне идеологије. Оно је – с обзиром на прилике и околности у којима се појављују Крлежине „Маргиналије“ у 2011. години у нас – битно и за откривање актуелно надолазеће културне политике у нас.

МАРКСИСТИЧКА, ЛЕЊИНИСТИЧКА, ТИТОИСТИЧКА Какво је, отуд, питање које је – поводом Мате Ујевића – постављено у 2009. години: „зар би легија пописивача и књижничара из Србије сурађивала с ‚усташким уредником‘ у изради библиографије периодике, два милијуна листића који се чувају у Загребу“? Оно је хотимично демагошко и карактеристично реторско. Јер, у њему се тежи свесном прикривању истинског одговора на питање: одакле долазе Крлежина права у „Енциклопедији Југославије“? Из одлуке Комунистичке партије Југославије да он води „Енциклопедију Југославије“. Из одлуке да то буде државни пројекат. Јер – како сведочи Васо Чубриловић – Крлежа је „у своме послу био повезан са политичким руководством земље, јер је од њега добијао одобрење и средства за рад.“ Тако се – а не пуком слободном вољом – стекло толико српских библиографских сарадника у „Енциклопедији Југославије“: није се сарађивало само зато што се хтело него и зато што се морало, као што су све републике – а не само Хрватска – морале да финансирају Лексикографски завод у Загребу, чак и на самом крају титоистичке Југославије. А зашто су сви све то морали? Нехотично је то објаснио Енес Ченгић: „У ушима ми зуји ријеч – титоизам. Њу је, колико се сјећам, први Крлежа јавно изговорио, можда је још нетко о томе размишљао, али Крлежа је прије неколико година рекао, образлажући програм нове Енциклопедије Југославије: ‚Наша нова Енциклопедија мора бити марксистичка, лењинистичка и титоистичка.‘ Титоизам као појам.“ Ова програматска одредница једног времена одсликава Крлежино поимање општих ствари, у односу на које би човек требало да се – вели он – „постави титоистички“ и створи „концепцију титоистичке базе“. Али, она одсликава и Крлежина сасвим интимна самопрепознавања, у којима он себе види као „писца титоистичке логике“. Титоизам се, дакле, појављује као исходишна структура за међузависност личног и политичког, индивидуалног и официјелног у Крлежиним

„Маргиналијама“. Отуд је колико комичан, толико и доследан сваки покушај који настоји да нас убеди како ондашњи енциклопедијски арбитри нису то постали по милости диктатуре, него по надахнућу научног провиђења.

Шта нам говори Крлежина лексикографска препорука „да се овакви свеобухватни, синтетички, романтичарски појмови као што је овај о ‚Јужној Србији‘ по могућности бришу из нашег репертоара, јер изазивају неуралгичне отпоре у оквиру нашег федеративног уставног стања“? Сазнајемо, дакле, да је привилеговано становиште „Енциклопедије Југославије“ саображено државној политици титоистичке Југославије. Саме Крлежине интервенције настају у духу државно-партијске идеологије, па су вођене циљаним изједначавањем српског и бугарског присуства у Македонији. То показује употреба речи „окупација“, пошто Крлежа каже да постоји „период српске окупације, која се из српске перспективе зове ‚ослобођењем Јужне Србије (1912–1915)‘“, да постоји „прва бугарска окупација, коју Бугари зову ‚бугарским ослобођењем (1915–1918)‘“, да постоји „друга српска окупација, која се и овдје обрађује у оквиру нашег приказа као једино важна (1918–1941)“ и да постоји „друга бугарска окупација 1941–1944“.

Изједначавањем бугарског и српског присуства у Македонији, у складу са сопственим схватањем по којем је већ „рат 1912. био у ствари колонијални рат“, Крлежа доследно поништава разлику између антантско-савезничког и централно-немачког војнополитичког савеза. Отуд нестаје – у карактеристичном комунистичком амалгаму – сваког српског учешћа на победничкој страни у Првом светском рату. Потом се – у складу са учењем Коминтерне – циљано обликује енциклопедијска свест о српској кривици у првој југословенској држави, пошто је као „једино важан“ одређен период који се назива „друга српска окупација“. То је у најдубљој сагласности са Крлежиним уверењем „да је 1918. година Хрватској и осталим крајевима који су се ујединили са Србијом нанијела велику неправду“. Сам израз „српска окупација“ био је карактеристичан за Крлежино поимање ствари, јер он помиње „окупацију несрпских покрајина по српским четама“.

Крлежино становиште у „Енциклопедији Југославије“ осмишљено је, дакле, као идеолошко-комунистичко становиште. Као такво, понекад бива протегнуто и на неутралне личне судбине, попут судбине Наталије Бошковић. Крлежа пише: „Без обзира на напомену Роксину ‚прва и најбоља српска балерина – нема политичких грехова‘, нећемо је уврстити! Врангеловка, остала у емиграцији, дјелује у иностранству. Њена прецизна техника и префињена осјећајност, њежан лиризам и мека гипкост итд. неће нас сломити у тој одлуци да се брише.“ Ниједан информативни критеријум не налаже енциклопедијско изостављање ове уметнице, као што нема никаквих њених колаборационистичких поступака који би мотивисали енциклопедијски чин одстрањивања, али делотворан је Крлежин идеолошко-комунистички критеријум. Јер, то је привилеговано становиште „Енциклопедије Југославије“.

СУКОБИ СА САМОСВЕСНИМ АРБИТРОМ Сам Крлежа је имао јасну свест о својој арбитрарној улози, па је некада доносио одлуке позивајући се на њу: „с обзиром на арбитражу коју имам да извршим“. Као арбитар, пак, Крлежа није подлегао никаквој процени. Остало је нејасно из које је перспективе Крлежа могао доводити у питање и стављати под наводнике стручност вишеструко потврђених научника, као што су Ђурђе Бошковић или Дејан Медаковић. Како он сам – својим образовањем и упућеношћу – није био одговарајућа адреса за оповргавање њихове стручности, онда у темељу његовог оспоравања можемо пронаћи само арбитражни дух „Енциклопедије Југославије“. Како то није стручна него идеолошка адреса, онда из ње проистиче вредност Крлежиних оповргавања.

Да је њихова произвољност и неутемељеност била релативно брзо уочена, сведоче његови бројни сукоби са београдском редакцијом „Енциклопедије Југославије“. Да је постојао отпор према овако устројеној оптици „Енциклопедије Југославије“, показује Крлежина белешка о постојању „читавог низа инвектива да је ЦР пристрасна на штету својих српских сарадника“. Како овај отпор има своје конкретне видове, онда су од значаја Крлежине интервенције које одсликавају природу његове идеолошке арбитраже. Када је реч о Арсенију ИИИ Чарнојевићу или Исаији Ђаковићу, Крлежа готово да не дозвољава никакву свест о прозелитској политици Католичке цркве у Хабзбуршкој монархији, о активностима на унијаћењу православних маса које су избегле од турског мача. Он све такве чињенице своди на „инвективе противу католичкога клера“.

Потом их обеснажује применом идеолошке перспективе, пошто су сва таква сазнања „хисторијски – идеалистичка“. Јер, „антагонизам спрам емигрантске масе која се спасава на аустријски терен у XVIII ст. мотивиран је искључиво феудално-класним односима“. Карактеристичан је моменат у којем енциклопедијска арбитража посеже за идеолошком легитимацијом. Међузависност друштвеног и верског прогањања Срба после Велике сеобе, као прогањања у којем је верски чинилац ишао за својим сасвим посебним циљевима, Крлежа поништава идеолошки привилегованим класним образложењима. Јер, он међузависност елемената друштвене динамике потискује у дубоку сенку, готово до ништења, тврдећи како су класни односи искључиво управљали прозелитском католичком акцијом против српског народа у Хабзбуршкој монархији.

Како се могла оспорити оваква арбитража – у којој су ишчилели реални историјски садржаји: подаци, документи, сведочанства – а да се не доведе у питање сам основ привилеговане доктрине о класној телеологији друштвених односа? Крлежа је, дакле, једну привилеговану партијску и идеолошку схему, која је имала реални учинак у објашњавању историјских прилика, неосновано претворио у јединоспасавајуће објашњење, да би идеолошки готово преиначио историјске облике католичког прозелитизма. Остао је завршни корак: у часу када ову једнообразност – путем „Енциклопедије Југославије“ – усвојимо, она поприма својства самопорицања.

Да би утро пут енциклопедијском усвајању, Крлежа је често склон да идеолошки сумњичи београдску редакцију: „Постоји трајна тенденца, а нарочито у оквиру Београдске редакције, то јест у оквиру неких њених сарадника, а нарочито оних који егзистирају у сјени патријаршије или Српске академије наука, да се ствари свеудиљ даље једнако тврдоглаво и постојано компликују, упркос директивама Централне редакције, и тако се губе нерви и вријеме на тај дриблинг који показује несумњиво трајну политичку негативну тенденцију појединих београдских сарадника да ствари ометају.“ Ова идеолошка оцена, са прецизним именовањем места и људи, са политички негативним предзнаком, одсликава дух арбитраже која је – премда произвољна и непотврђена – неминовно неоспорива. Она, штавише, има сасвим прецизну делотворност, пошто су – по речима Роксанде Његуш – „уредници и сарадници подносили... редом оставке редакцији ‚Југославике‘ за Србију (Перовић, Чубриловић, Св. Радојчић и др), незадовољни поступцима Централне редакције“. Није логично претпоставити да су толико различити људи могли неоправдано бити незадовољни Крлежином арбитражом. Није безначајно да је Крлежа имао свест о томе да њихове оставке доводе до смањивања вредности добијених текстова: „Све ужи и све бескрвнији круг београдских сарадника, претвара се полагано у праву напаст.“ Није занемарљиво сазнање о томе да је Крлежа, упркос јасној свести о смањивању вредности текстова у „Енциклопедији Југославије“, наставио да ради у смеру који је подстицао повлачење београдских сарадника: интереси којима је био вођен претезали су над сазнањем о смањивању вредности прилога које доноси „Енциклопедија Југославије“.

Сличан поступак је примењен приликом арбитражне корекције лексикографског текста – Васе Чубриловића – у којем је реч о поступцима Католичке цркве приликом анексије Босне и Херцеговине. Крлежа предлаже да се том тексту дода још један текст који би требало да буде „хисторијски, материјалистички егзактна, дакле истинита формула са познавањем материје, која се проматра из социјалистичке перспективе“. Тако се идеолошки критеријум – социјалистичка перспектива – појављује као нешто што би требало да неутралише историјска сведочанства о католичкој акцији приликом анексионе кризе. Али, није овде реч само о појединачном неслагању са Васом Чубриловићем, јер са́мо неслагање подразумева стављање у дејство наизглед невидљивог залеђа. Чини га идеолошка оцена да „Чубриловић полази са претпоставке да је Босна српска земља“. У којем правцу води таква идеолошка оцена? Она циља на именовање концепције Илије Гарашанина „које за Чубриловића представљају дицтус генералис српске респективе србијанске политике“.

Колико елемената има овај културнополитички лук? Он подразумева три степена општости: појединачни пример, укупни профил аутора, целина традиције из које се он оглашава. Почетни моменат представља неутрализација католичке акције у време анексионе кризе. Она се одвија призивањем социјалистичке перспективе у разумевању појава и ствари. Посредни моменат обухвата Крлежин прелазак на неутралисање Чубриловићевог укупног мишљења о Босни. Завршни моменат подразумева да сви претходни моменти буду сагледани као знакови негативне усмерености магистралне српске политичке традиције. Није, дакле, именовање католичке акције у време анексионе кризе било једно историјско сазнање о појединачном догађају, који има своје учеснике и сведоке, него је оно – у социјалистичкој перспективи „Енциклопедије Југославије“ – прерасло у симптом целокупне српске политичке традиције. То је закономеран пут Крлежиног уписивања негативног предзнака у српску историјску и културну традицију.

Под тако расутом светлошћу бива у Крлежиним „Маргиналијама“ процењена српска традиција коју превасходно представљају наше грађанске фигуре. Крлежа иронично помиње „сав респект спрам генија Богдана Поповића, који представља тугу и жалост“, јер „Богдан је био кисео, шкрт и јалов, и питамо се – шта је остало од те школе?“ Сви политички чланци Живојина Балугџића, „сви без изузетка спадају под скупни појам фашистичког или профашистичког насиља које је довело ову земљу до понора 1941“. Под великом сумњом Крлежине лингвистичке стручности остају прилози светског лингвисте Александра Белића: „Човјек пати од мелодраматике белетристичких, потпуно сувишних детаља и требало би их свести на лексикографски минимум“. За Герхарда Геземана није само важно што је „био… гестаповац“ и „чувени ’Блут унд Боден‘ идеолог“ него и то да „његова сјенка лежи на многобројним нашим публикацијама, као нпр. на Дворниковићевој ‚Карактерологији□“, па су „сви такозвани шестојануарски расни и архајски фалсификати ницали… под његовим протекторатом“. Отуд „није завриједио да уђе у Енциклопедију као јединица“.

КРАЉ АЛЕКСАНДАР – „МЕДИОКРИТЕТ ИСПОД ПРОСЈЕКА“ Слободан Јовановић је процењен „као најпросјечнији, социолошки необразован филистар“, коме су се „тресле гаће пред марксизмом“. Означен је, штавише, као неко ко се дуго бавио политиком и ко је повезан са „потписивањем смртних осуда из Лондона“. Оба ова момента снажно наглашава Латинка Перовић. Само што се Крлежино датирање Јовановићеве заокупљености политиком, коју он везује „око кризе П.П. владе године 1925“, код ње помера у даљу прошлост, чак пре 1900. године, као што и Крлежино помињање „смртних осуда из Лондона“ код ње постаје сазнање о људима који су

„заклани“. За разлику од Крлеже и Латинке Перовић, Марко Ристић је – како сведочи Миодраг Б. Протић – „причао лепо о Слободану Јовановићу и Драгиши Васићу – господски су потписивали петиције које им је у име левице подносио“. И подручја његовог интересовања, по којима га лексикографска белешка именује као „правног писца, историчара, књижевника и политичара“, радикално и необразложено су сужена, јер Крлежа пресуђује: „довољно: историчар“. Није јасно шта је могао бити разлог оваквог сужавања интелектуалних и животних активности Слободана Јовановића, будући да је у лексикографској белешци било на делу пуко набрајање.

Не пролазе боље ни сарадници „Енциклопедије Југославије“, па – поводом Кашаниновог текста о Крушевцу – Крлежа посеже за троструком негацијом. Она обухвата стручност: „Ово кашанинско трућање да се сведе на стварну основу“. Она подразумева политичко проказивање: „Да се тако његове, дозлабога досадне, патетичне ројалистичке тенденције... редуцирају на нормалне размјере.“ Она наглашава и проблематично лично достојанство човека који пише „са реалном стратегијом добијања на ретцима“.

Не пролазе боље ни српске историјске или политичке личности: краљ Александар Карађорђевић је „по свему био медиокритет испод просјека“. То делује као стилска и концилијантна варијација мишљења Фрање Фердинанда: њему је српски престолонаследник – у Енглеској 1910. године – изгледао као „лоша имитација Циганина“. Занимљива су места на којима Крлежина негативна оцена изненадно мења свој правац или своју јачину. Оцењен као „политички измећар, дворска креатура, корумпирана разним високим положајима и подмићена личност“, Стојан Протић одједном донекле поправља свој енциклопедијски лик и углед, пошто „његове комбинације са Хрватском заједницом нису биле политички тако кратковиде“. Отуд оне спадају „заправо међу најпозитивније његове експерименте“. Колико је вероватно, реално и логично да у вишедеценијској каријери једног конституционално рђавог политичара постоји – на самом њеном крају – само једна правилна и ваљана политичка процена? А ако она постоји, ако је и настала под диктатом историјских неминовности, зар сáмо њено постојање не наводи на уздржано преоцењивање претходних чинова овог човека? Како до тога не долази, него се – напротив – изолује тек једна и једина политичка процена, онда је њен садржај – односно интереси који се у њему оспољавају – оно што изазива промену преовлађујуће перцепције. А тај садржај иде у сусрет Крлежиним схватањима: тек када су се његова схватања о хрватском питању у првој југословенској држави макар минимално подударила са Крлежиним схватањима, дошло је до препознавања нечег позитивног у целокупној политичкој каријери Стојана Протића. До промене Крлежине оптике као да долази у часу када се стави у дејство хрватска традиција у привилегованом становишту „Енциклопедије Југославије“.

Сличан поступак се примењује на Милана Грола. Крлежину интервенцију изазива лексикографска одредница, по којој је Грол био „најизразитији пропагатор буржоаске парламентарне демократије“. Он то – вели Крлежа – „није био“. Него? Био је – отпочиње ватромет карактеристичних аргумената – „најтипичнији збуњенко и ловац у мутном“, „велики комбинатор и вјечити младожења међу парламентарним просцима, који чезне за портефеуиллеом ма које партије, само да омасти бркове у сватовској чорби.“ Ово колоритно нијансирање и индивидуални тоналитет одједном се мењају и претварају у уредничку одлуку: „Све то што се с њиме збивало од 7. 3. 1945. може да се брише.“ Зашто да буде енциклопедијски избрисано како је Гролов лист „Демократија“ спаљиван на београдским улицама и како је скојевски активизам био ударна песница увођења страначког монизма у комунистичку Југославију? Управо те чињенице показују како је Грол био – и остао – најизразитији заступник парламентарне демократије. У „Енциклопедији Југославије“ је све описано на узорно безличан начин: „Августа 1945, после узалудног покушаја разбијања Народног фронта, поднео је оставку и покренуо лист ‚Демократију‘ (септембар – новембар

1945).“ Нема ни речи о томе каква је била судбина свих тих активности. Остаје уписано само ово: „После новембарских избора 1945. повукао се из јавног политичког живота.“ Да ли је учествовао на тим изборима? Или не? А зашто?

Све то – како лаконски каже Крлежа – „може да се брише“. Зашто би то требало избрисати? Зато што сви чинови насиља имају свој историјски домет у оном становишту које је Крлежа учинио привилегованим становиштем „Енциклопедије Југославије“. У случају лексикографске одреднице о Стојану Протићу, Крлежина арбитража мењала је правац и јачину када се примакла подручју хрватских интереса. У случају лексикографске одреднице о Милану Гролу, пак, дошло је до промена у часу када се историјски садржај сукобио са комунистичком праксом насилног и физичког онемогућавања политичких неистомишљеника. Крлежина енциклопедијска арбитража – као жива најосетљивијег термометра – увек бива подстакнута било хрватским, било комунистичким интересима.

УНИЖАВАЊЕ ЊЕГОША У „Маргиналијама“ се неке од најзнатнијих фигура српске културе поимају као репрезентативне за њен културни образац: „Какав је то начин изражавања да се ова абревијатура једне ексклузивне шовенске и сепаратистичке схеме може трајно јављати као лајтмотив по узору Вуковог ковчежића: ‚Срби сви и свуда‘“. Карактеристично је – иначе потпуно нетачно – свођење Његоша на једну епскогусларску формулу: „Не би требало заборавити ни то да је и Филип Вишњић, а и Његош с Вуком, сљепачка литература хајдучије“. Није овде реч о епско-хероичком и агоналном моменту Његошевог песништва, који је српска и европска – Лавров, Шмаус, Обен, Гој – грађанска наука претворила у детерминанту песникове природе. Јер она је тај моменат издигла на највишу вредносну висину. Код Крлеже је, пак, на делу унижавање песникове вредности. Није пресудно ни Крлежино неосвртање на вишеструко утврђене садржаје неоплатонизма, гностицизма и мистицизма у Његошевом песништву, као садржаје који уверљиво показују смисаону многозначност и разнородну културну подлогу дела највећег српског песника. Све то можемо занемарити.

Основни Крлежин циљ је ситуиран у подручје културне политике. Јер пресудан је културнополитички и енциклопедијски нагласак који српску културу – преко њеног репрезентативног песника – смешта у „сљепачку литературу хајдучије“. Тако се имплицитно успоставља једна лествица вредности која посредно негира и суштински заобилази Његоша. У њој је немогуће осветлити га у многозначном укрштању културних сила. Да Његошево песништво представља кључно чвориште сила српске културе не показују само традиције на којима је оно засновано, нити нам то откривају само токови прошлости који нас до тог дела доводе. То упечатљиво показују две узорне уметничке рецепције Његошевог дела у XX веку. Оне оличавају много истанчанији одзив модерног духа на Његошеве стихове од Крлежине упрошћене рецепције.

Одредивши Његоша као „трагичног јунака косовске мисли“, препознавши у њему једну спиритуалну вертикалу која резонира у агоналном тоналитету епске рефлексије, Андрић је означио нагистрални ток српске културе: он је означио његову модерну класичност. Са́мо Андрићево дело представља њен најпотпунији израз у XX веку у нас. На другом полу књижевног и егзистенцијалног искуства налазимо друкчији одзив на Његошеву поезију. Раскривши лирску рефлексију у Његоша, одвојивши га од преовлађујућег доживљаја српске културе, сачувавши везу са њеним магистралним током, у којем је „први лирски моменат“ онај косовски, у којем „бели Лазар бира између царства земаљског и небесног и полази небу“, истовремено усвојивши и преоценивши све, осетивши континуитет традиције и снагу инвенције, Црњански је – у дубинском дослуху са властитим осећањем света – назначио како модерни „лирски тај однос према Богу, велика је новост, после Косова“, јер је лирска рефлексија знак Његошеве класичне модерности и запретани

моменат српског књижевног искуства. Са́мо Црњансково дело представља њен најпотпунији израз у XX веку у нас.

Управо овакве модерне рецепције Његоша – вишеструко надмоћне у односу на Крлежину упрошћену негацију – показују различите мисаоне и емотивне токове српске културе као међузависне моменте Његошевог песништва. Иако је Андрић разгранао епску, а Црњански лирску рефлексију српске књижевности у XX веку, они су их пронашли и у сопственом поетичком односу према Његошу. Они су, штавише, то постигли кроз препознавање песниковог комплексног односа са одлучујућим моментом српске културе: са њеним косовским топосом. То показује колико је битна везаност Црњанског и Андрића за дело песника који – у сложеној међузависности утицаја и инвенције, прошлости и будућности, асимилације и рецепције – представља класични знак српске културе. Није случајно што су највећи српски писци XX века – у дубинском дослуху са сопственим поетикама – препознали и надоградили различите димензије класичног песника српске културе. Ако се превиди вишедимензионалност Његошевог песништва, ако се сузи смисаони перспективизам његовог дела, онда се уклања из свести дијалошко начело као конститутивно својство српске књижевности. Јер, „Горски вијенац“ обезбеђује свест о континуитету епско-агоналне дикције народног гуслара, „Луча микрокозма“ и „Ноћ скупља вијека“ обезбеђују свест о континуитету лирско-метафизичке традиције мистицизма, док „Лажни цар Шћепан Мали“ отвара капије модерног искуства: у регистрима историјске, политичке и драме апсурда.

ЛИЧНИ АФЕКАТ И ЗАЖАРЕНИ ТОН У „Маргиналијама“ је несумњив Крлежин лични доживљај људи и историјских догађаја. Какав је, међутим, траг тог личног доживљаја у потезима главног редактора „Енциклопедије Југославије“? То је одлучујуће питање. Јер тај доживљај нам показује какво је било невидљиво залеђе текстуалних евиденција „Енциклопедије Југославије“, шта се истински мислило док су се правиле тактичке погодбе. Све нам то омогућава да наслутимо какве су претпоставке положене у основну енциклопедијску замисао.

Карактеристичан је несумњиво лични афекат и зажарен тон у часу када се Крлежин дух дотакне лексикографског помињања Ива Ћипика: „Требало би знати прије свега да је тај сетебандијере, трогирански Рагузео, Далмата, Самосрбин, дворска будала, агентпровокатор, талијанаш и одрод, старчевићански апостата, камелеон по наруџби, а никако ‚хрватски књижевник□.“ Међу овим одредницама и именовањима Ћипика посебну пажњу привлачи реч одрод: она открива успламтели Крлежин афекат према идеји одрођавања, као и према човеку који се одроди, отуђи од својих најближих, од свога рода, народа, који постане отпадник. Овакав афекат нам сугерише да Крлежа у енциклопедијским стварима – насупрот начелним изјавама – подразумева да је понашање с оне стране верности роду – негативно понашање. Отуд је напуштање хрватског рода – као код Ћипика – било довољно да изазове вулканску лаву Крлежиног енциклопедијског незадовољства.

Тако је Крлежина реакција, у односу на Андрићев захтев да се из „Енциклопедије Југославије“ избрише реченица о томе како је он „хрватског поријекла“, изразито јаросна: „Поздрави Иву Андрића у моје име, веома срдачно, и поручи му, ако можеш, да му ја јебем хрватску мајку, брисат ћу да је хрватског поријекла.“

До тога је могло довести и свако истрајавање на интегралном и унитарном југословенству. Постоје, дакле, два политичка правца која надахњују нагативитет Крлежине енциклопедијске арбитраже: унитаристичко југословенство и критика хрватске културне политике. Оба су сплетена у Крлежиним опсервацијама о Виктору Новаку. Занимљиво је да их прати – као сен, као ноћна мора, као рђава савест – реч одрод. Јер у редактури лексикографске белешке о Франу Левстику, наишавши на синтагму „нападаје отпадника“, Крлежа наглашава њену проблематичност и

неразумљивост у непосредном контексту, па поставља питање: „Што су у овом случају ‚отпадници'?" Онда неочекивано и лишено било каквог подстицаја наставља: „По свој прилици национални одроди типа Виктора Новака." Зашто за Крлежу није довољно да посегне само за карактеристиком одрод него он – у случају Виктора Новака – мора да појача њен смисао синтагмом национални одрод? Крлежин афекат није изазван, дакле, пуким отпадањем од рода, као породице или племена, него отпадањем од рода као народа. Отуд следи да је национално одређавање нешто што изазива трајну негативну усковитланост у вртлозима Крлежине арбитраже.

Код Виктора Новака, она је привидно мотивисана његовим унитарним југословенством: „Када је ријеч о овој врсти присталица 'југославенског јединства' типа Виктора Новака, који спадају паралелно с тиме у троваче наших политичких бунара", ваља знати да је „та врста југословенства сувише очите појалистичке пропаганде, која је и довела до политичке кризе југословенства". Сада долази карактеристично продужавање негативних одређења. Јер, док је могуће тврдити да је унитарно југословенство било један од узрока политичке кризе југословенства, дотле остаје потпуно тајанствено какве везе са тим има Новаков антиклерикализам, будући да Крлежа необразложено наставља: „Исти је случај и с његовим ‚антиклерикализмом'." Како је Новаков антиклерикализам могао – у духу социјалистичке арбитраже Мирослава Крлеже у „Енциклопедији Југославије" – бити разлог политичке кризе југословенства? Само као нешто што је означило „пола века клерикализма у Хрватској", као нешто што је оцртало клерикалну акцију на месту инспиратора и инструмента хрватске културне политике. Новаков антиклерикализам постао је споран зато што је донео критику хрватског клерикализма.

Како је то тешко казати са привилегованог становишта „Енциклопедије Југославије", како је то немогуће растумачити из усвојене социјалистичке перспективе, Крлежа посеже за асиметричном симетријом: „Тих клерикализама има код нас неколико врста и није католички једини." Тамо где би требало заштитити хрватску традицију и интересе, појављује се употреба симетрије у енциклопедијској арбитражи, као што свака назнака о симетрији изостаје тамо где бисмо могли осветлити српску традицију и заштитити српске интересе. Симетрија се, дакле, употребљава да би се – то је дух арбитраже у „Енциклопедији Југославије" – умањили историјски значај и улога хрватског клерикализма.

То има и своје практичне видове. Јер, коментаришући одредницу о фра Дидаку Бунтићу, Крлежа каже како је „човјек... умро 1922, и без обзира на то што о томе мисли Виктор Новак, не би се у енциклопедији могао сврстати у инспираторе усташких злочина пуних 20 година послије смрти". Крлежина алузија има прецизан смер. Његова одлука се позива – у противставу – на мишљење Виктора Новака, чијим увидима Крлежа супротставља своја сећања на фратрову личност. То делује чудно, јер Новак није изнео никаква сећања. Он је показао како је фра Дидак Бунтић – у писму Исидору Кршњавом, од 7. јула 1914. године – предлагао: „Пошто је народ један има носити и једно име, Хрват, земља Хрватска, један сабор, једно писмо, једна застава, једна и јединствена обука." Отуд „ћирилицу, српску заставу, конфесионалне школе одмах докинути за сва времена". У осврту на ове историјске документе, у „Магнум Цримен"-у, Виктор Новак каже: „фра Дидакове сугестије Аустрија је од себе у свим хрватским земљама спровела, јер су за рата и ћирилица и српска застава биле забрањене." Све ове историјске чињенице Крлежа једном одлуком може избрисати, јер нема „импресију да се ради о човјеку кога бисмо могли сврстати међу србофобе". Будући да се Крлежина импресија разилази са историјским чињеницама на које је указао Виктор Новак, отворен је пут ка енциклопедијском препознавању националног одрода. Новаково заступање унитарног југословенства – само по себи несумњиво – употребљено је као изговор да би било лакше осудити његову критику хрватског клерикализма. У Крлежиној енциклопедијској арбитражи као да се идеолошки (социјалистички) критеријум

појављује да би прикрио и омогућио делотворно поступање у складу са националним (хрватским) критеријумом. То је један од могућих видова асиметричне симетрије.

Осећајући колико је слављенички дочек немачке војске у Загребу 1941. године – и са хрватског становишта – мрачна и негативна истина, Крлежа је опсесивно настојао да му промени историјске димензије и умањи сваки значај. Тако је чинио и у коментарима насталим поводом лексикографских одредница „Енциклопедије Југославије“. Он као да се у гневу осврће на свако памћење давних дана: „Константно се говори о оној факинажи на Тргу бана Јелачића, која је урлала у славу немачких чета, а било их је неколико стотина пијаних омладинаца.“ Ова тврдња наглашено минимализује призор у којем се један распасани официр, иначе левичар и тада чак под отужбом да је „троцкиста“, Сретен Марић, пробијао кроз масу, дуго и споро, можда више од пола сата, јер је маса била свуд: на Позоришном тргу, на Илици, „на оној улици куда пролази трамвај“. Сама Крлежина тврдња је, пак, праћена универзализовањем хрватског одушевљења које се показивало – вели Марић – бацањем поморанџи и цвећа на немачке тенкисте: „Бацају као луди, у хистерији“. Крлежа, међутим, наглашава „да Хитлер није спроводио депортацију из Штајерске, 80 одсто Штајераца било је расположено нацистички“, као што су „у Босни бегови и добар део раје плакали од узбуђења код доласка њемачких чета.“ У настојању да универзализује хрватско одушевљење, Крлежа бива присиљен да занемари кључни чинилац своје асиметричне симетрије.

Како? Зато што нема примера који би сведочио о српском одушевљењу немачким трупама, Крлежа наизглед одустаје од сваке идеје о симетризму. Али зато што сам симетризам има асиметричан вид, зато што он увек делује у тунелима титоистичког југословенства, Крлежа овде уклања из видног поља сваку свест о српском понашању у истим историјским околностима. Када је српско разликовање нешто што има своју вредност, она се – у механизму потиснутог симетризма – нити уочава, нити процењује. Када је, пак, српско понашање такво да изазива осуду, попут тезе о великосрпској хегемонији или тезе о жандармском малтретирању хрватских сељака, она се не само издваја него и наглашава: у неосвртању на било какав могући симетризам. У којем се случају, онда, симетризам уопште употребљава? Само када би требало заштитити – историјске и актуелне – интересе хрватске културне политике. Као што симетризам има улогу у неутралисању позитивног предзнака српске историјске и културне различитости, тако се њен негативни предзнак никада не оповргава у име симетризма. Зато је то асиметрични симетризам Крлежине енциклопедијске арбитраже.

ОПСЕСИВНО ИЗЈЕДНАЧАВАЊЕ УСТАША И ЧЕТНИКА Његову средишњу тему представља Крлежино опсесивно изједначавање усташког и четничког покрета. Ова магистрална формула титоистичког југословенства дубоко је проблематизована историографским радовима после пада Берлинског зида. Њихова је убедљивост толика да је чак и Латинка Перовић била присиљена да – макар и у кондиционалу – каже како је у комунистичком времену „интерпретација равногорског покрета... била једнострана“. Било је то време „Енциклопедије Југославије“. Била је то магична формула Крлежиног схватања историјских догађаја, зато што је омогућавала непрестано минимализовање како размера, тако и ефеката усташког покрета.

Крлежина стратегија минимализовања подразумева неколико момената. Он увек инсистира на малености усташког броја: „Усташе су били мала, сасвим незнатна чета плаћеника, која се примила криминалне работе професионалних убојица.“ Он увек инсистира на раздвајању усташког покрета од хрватске политике, па своди усташки покрет на неки неочекивани или случајни моменат хрватске политике: „Осим криминала и примитивне бригантске логике која осим пљачке не рачуна са посљедицама својих поступака, није било баш ничег што би се дало прогласити било каквом политичком логиком, ако је ријеч о томе да су уопће хтјели да воде неку

‚хрватску политику'.“ Управо су минимализовање и криминализовање усташког покрета, као поступци који нас спречавају да сагледамо његову историјску генезу, неопходни предуслови за обликовање усташко-четничког асиметричног симетризма: „Покољи око Бихаћа, то су паралелне акције са покретом попа Ђујића око Дрвара.“ Или: „Хрватски клерофашизам... се... ни по чему не разликује од српског клерофашизма.“ На делу је симетрија, будући да је неопходно умањити значај усташког покрета, да је неопходно стопити до неразабирљивости све антикомунистичке чиниоце, па Крлежа збирно описује историјске процесе карактеристичном фразом: „Свеопћим развојем Југославије у десно до Драже и до усташа“. Такав начин постављања историјских ствари омогућава му да закључи: „Као што је то криминално искуство усташког и четничког покрета доказало на дјелу“.

Како Крлежа строго пази да се не наслути ништа што би могло усколебати овако образовану асиметричност у енциклопедијском симетризму, он показује своју будност у часу када критикује једну лексикографску реченицу и уписује примедбу: „Тако је стилизовано као да су четнички одреди дигли устанак.“ Историјски потврђена сазнања о четничком војном деловању против Немаца у 1941. години – што је година на коју се Крлежина примедба односи – показују не само почетне разлике између усташког и четничког покрета него и Крлежин асиметрични симетризам као темељ титоистичке формуле „Енциклопедије Југославије“. У духу оваквог симетризма, Крлежа потпуно исте историјске чињенице тумачи различито: док је за Тита битно што је „био уцијењен са сто хиљада златних марака“, дотле не постоји никаква свест о томе да је на истој потерници, са истим новчаним износом, био уцењен и Дража Михаиловић.

Као важан члан овог симетризма појављује се Крлежина теза о хрватском национализму као реактивном и дефанзивном. У ту линију аргументације бива у „Маргиналијама“ постављена – то је асиметричност – и тако неупоредива чињеница историјског искуства као што је Јасеновац. Основна Крлежина мисао о хрватском национализму исказана је – 1974. године – у службеном разговору са Титом: „Посриједи је национализам који је изазиван другим национализмима, и то би требало заиста комплексно гледати.“ Ова теза о дефанзивном и реактивном хрватском национализму изнета је у сасвим официјелној форми – у присуству бројних сведока. То значи да она није била никаква несмотреност, нити је могла изазвати било какво изненађење, јер је била у потпуном складу са официјелном идеологијом титоистичког југословенства. Шта је она реално значила? Она је – у свом примењеном виду – имала за циљ да стави у дејство како историјска, тако и актуелна значења која ствара појам српске кривице. Крлежа управо то и чини: „Кад не би било хегемоније не би било ни националистичких урлања на овој страни, не би било материјала за таква урлања и еуфорије.“

ПРЕЦИЗНА ИДЕОЛОШКА РЕЗОНАНЦА Ако је хрватски национализам реактиван, ако он није „национализам који се сам рађа па изазива друге“, онда он мора бити само – дакле – последица великосрпског национализма, који је, отуд, најопаснији од свих национализама у титоистичкој Југославији. У тој перспективи ваља сагледати и проценити бројне Крлежине критичке речи и негативне оцене хрватског грађанства и традиције. Деценијама посматране превасходно као слика Крлежиног неконформизма и беспоштедне критичности, оне свагда поседују прецизну идеолошку резонанцу. Јер, оне никада не доводе у питање реактивну и дефанзивну природу хрватског национализма. Оне свагда циљају на укорењени негативитет једног менталитета, критички процењују и колективна осећања која га воде, али – у историјској резултанти као надличном и надменталитетском погледу на ствари – оне све то стилизују као готово безазлене и оперетске појаве у односу на стоглаву хидру хегемонијалног великосрпског национализма. Такав распоред сила – непроменљив упркос неупоредивим негативним историјским искуствима – проистиче из аксиома и

делотворне мисли асиметричног симетризма који устројава „Енциклопедију Југославије“.

Он је – снагом државне и партијске идеологије – наметан у мери да је морао остати непроблематизован, па је продро дубоко у културну подлогу бројних јавних и политичких чинова. Он твори њихово невидљиво залеђе. Отуд проистичу разноврсне форме његовог непрестаног поунутрашњивања у српској јавној свести. Тако Латинка Перовић – у излагању на седници ЦК СКС која је одржана 24. децембра 1971. године, у излагању које је имало официјелни карактер, јер је било званични став Секретаријата – даје веома прецизне смернице: „Централни комитет требало би да разговара и о тези да нема национализма и у Србији и да, уколико га уопште има, он је изазван овим у Хрватској. Опасно је да се у том погледу дезоријентишемо. Таква теза је сама по себи националистичка.“ Шта значи, дакле, теза да је српски национализам реактиван, јер је изазван масовним покретима хрватског национализма у 1971. години? То је једна националистичка теза. Зашто? Зато што је свака теза о реактивном национализму сама по себи националистичка теза.

Шта представља – у официјелном разговору са Титом – Крлежино описивање хрватског национализма као реактивног? Оно само по себи ваља да понесе одредницу националистичке тезе. Зашто – међутим – Латинка Перовић никада није доследно довела до универзалног облика своју сопствену мисао? Зашто њој никада није пало на памет да оцени Крлежино схватање о реактивности хрватског национализма као једно националистичко схватање? Зашто она није то никад учинила? Зато што је невидљиво залеђе формуле о реактивном национализму увек обухватало само српски национализам. То је прикривена форма асиметричног симетризма која је најдубље поунутрашњена у нашој јавној свести. Отуд је природно што Латинка Перовић никада није могла прионути уз сазнање о Крлежином поимању југословенства као облику хрватске доминације.

Када осмотримо различите Крлежине поступке, као и удео његовог осебујног темперамента у њима, препознајемо које су тематске претпоставке битне за језгро његове енциклопедијске арбитраже. Шта значи – и у Маргиналијама – кључна Крлежина оцена да „основна сметња таквих формација под барјацима југословенске, јадранске и хрватске легије био је Баја у Нишу“? Ова опсесивна представа о једној ситуацији – присутна и у Маргиналијама – има далекосежну генезу у Крлежиној политичкој есејистици. Да бисмо разумели шта је истински садржај Крлежиног представљања југословенске идеје, неопходно је да назначимо мисаона и емотивна упоришта субјективног доживљаја „Баје у Нишу“. Јер, управо тај доживљај баца дугачку сенку на Енциклопедију Југославије.

Ова фигура се појављује – у Крлежиној редактури – као одлучујући антагонист југословенске идеје. Њен пресудни знак оличава Крлежина есејистичка представа о Франу Супилу – из 1928. године – који клечи пред Бајом у Нишу, премда зна „што значи радикалија на челу са легендарним Бајом“. Крлежина есејистичка представа усмерена је на Пашићев сусрет са Супилом у Нишу 1915. године. Она, међутим, није никаква историјска реконструкција, него изразита политичка симболизација. Јер сцена разговора у Нишу обележава моменат „када се трагични вјекови кондензирају у неколико тренутака конвенционалног разговора“. Сам разговор је, дакле, израз дејстава дубокосежних историјских сила.

Франо Супило је есејистички превасходно одређен Крлежиним личним односом који подразумева видан процес идентификације. Колико је овај процес идентификације био важан за Крлежу показује његово позно образложење како Матош „није био моја симпатија, већ и због тога што сам ја био супиловац, а он није волио Супила“.

Тако се однос према Супилу препознаје као дистинктивна раскрсница која управља јачинама Крлежиних симпатија или нетрпељивости. Управо ова затајена и делотворна идентификација омогућава снажну патетику у описивању положаја хрватског политичара који је „романтик, пустолов и уклети сањар“. Он је „трагично хрватско лице, коме је чета дезертирала“. Он је вођен „својим гарибалдинским романтичним срцем“, па је донео „на поклон себе, све своје, читаву своју супстанцију духовну и тјелесну, своје месо и своју душу, своју судбину“. Он је „кондотјер, који с поломљеним мачем стоји пред сломом, а војска му се разлетјела као стадо овнова пред грмљавином“. Ова стилизација индивидуалних Супиловљевих својстава – сродна Крлежином самоогледању – има додатни квалитет у надолазећој уопштавајућој идентификацији: Супило је поистовећен са самом хрватском идејом и хрватском судбином. Јер, „Супило носи у себи сву ту четиристогодишњу хрватску тмину“, „све то осјећање кроатенлагерске тмине“, „најтајанственије бити хрватскога збивања“, „све те очајне напоре, како да се ствар заустави и хрватске масе ослободе“. Није, дакле, реч о сусрету два политичара, него о сусрету два симбола.

ХРВАТСКА ТРАГЕДИЈА Околност да се Баје „сви планови, све илузије, све наде и све трагедије Франа Супила савршено не тичу ништа“ поприма одлучујуће обележје једног политичког става који доводи до слома Франа Супила. Сусрет у Нишу представља – у овом есејистичком доживљају – „претпоследњи акт трагедије“, јер је пропао Супиловљев покушај „да спаси за Хрватску што се може спасити у посљедњем тренутку“. Следио је Лондонски уговор, а „иза њега није могло доћи друго него лудило и смрт“.

Смрт Франа Супила није, међутим, само његова смрт, пошто је сав његов живот знак најчистијег југословенства: „та најчистија и најтипичнија хрватска трагедија је југославенска, као што су југославенске типично српске смрти Принципа, Гаћиновића и Аписа.“ Карактеристично Крлежино клизање од индивидуалних садржаја човековог живота до колективних симболизација које се уписују у сам тај живот наводи нас да се запитамо: зашто су – у Крлежином доживљају – атентаторска, револуционарна и завереничка смрт типично „српске смрти“?

Зашто то не би могле бити брегалничка или колубарска или кајмакчаланска смрт? Зато што су те смрти – будући да Крлежа зна како су оне имале светскоисторијски значај и одјек у европском јавном мњењу – унапред негативно оцењене. Јер, политичар и правник Иван Лорковић – као један од вођа Хрватско-српске коалиције 1912. године, као један од вођа политичког заједништва у Хабзбуршкој монархији – у часу српских победа у балканском рату отворено је рекао да је „ова српска побједа... један од највећих хрватских политичких пораза“. Из које перспективе је могуће рећи да је српска победа у Куманову – хрватски пораз? Само из перспективе која подразумева хрватску доминацију у југословенском уједињењу. Поучан је Крлежин коментар од 25. децембра 1978. године: „Тако је де фацто и било.“ Јер, овај коментар открива разнострани континуитет идеје о хрватској доминацији.

Крлежин есејистички потез наговештава, пак, да мора постојати неки заједнички именитељ који појединачне трагове издвојених људи – Принципа, Гаћиновића и Аписа – претвара у драматске и парадигматске симболе „српске смрти“. Шта их, дакле, уједињује? То нам показују Крлежине речи о Драгиши Васићу: „Као мученици солунског процеса, којима је смртна осуда читана од поноћи до свитања, као покојни Гаћиновић који је у Америци за време рата агитирао против легија, као пок. Супило, који је полудео у Лондону... и Драгиша Васић је боље видео у рату, и тако је имао тачнији поглед после рата, када је завеса опет спуштена.“ Супротстављени српској влади и круни, уплетени у послове око сарајевског атентата, „мученици солунског процеса“ корелативни су са Принципом и Аписом као есејистичким репрезентантима типично „српске смрти“. Гаћиновићево супротстављање окупљању добровољаца за Солунски фронт, као супротстављање политици српске владе и круне, поклапа се са

Супиловљевим супротстављањем, природним за некога ко „осјећа сву панику Кроатенлагера“. То су претпоставке по којима су њихове смрти парадигматично југословенске: таквима их чини заједничко негативно усмерење ка антагонистичком симболу – Баји. Карактеристично југословенске смрти су, дакле, оне које се по потпуној негацији одређују спрам Баје. Јер, „Супило стоји пред Бајом... осјећајући како стоји пред непријатељем“. Ко је – у овом симболичко-есејистичком рингишпилу сила – Баја?

Премда индивидуализован као „слаба цинцарска памет под принцеугенском шајкачом“, он је битно уопштен, претворен у историјску силу српске владе и круне, јер је доживљен као загрижена кратковидост гладног цинцарског етатизма, претворен у силу немилосрдну и прорачунату, која ће „продати Супиловљеву посљедњу фунту меса, без једне једине унутарње емоције, као да продаје месо за клаоницу“. Ако Супило представља „драмску загонетност типично хрватске појаве“, ако је – у складу са тим – његова политичка трагедија типично југословенска, као што су такве – као „смрти на вјешалима, у лудилу или у биткама“ – и типично српске смрти, каква типичност бива обележена „легендарним трговцем лешева на велико и мало“?

РОМАНТИЗОВАЊЕ СУПИЛА Упозорен да постоје сведочанства – попут мемоара Ивана Мештровића – о томе да лични односи између Пашића и Супила не само да нису били лоши него су „чак били добри“, што је у супротности са његовим тврдњама, Крлежа – који није никакав сведок самих историјских догађаја и околности – одговара у потпуном складу са сопственом есејистичком идентификацијом и визијом: „онако како сам ја описао Супила у Нишу, тако је било“. То значи да је једно негативно предразумевање, дубоко симболизовано, прилагодило историјске чињенице и сазнања сопственим предодређењима. Отуд верност тим предодређењима није могла бити усколебана никаквим чињеницама, јер је почивала на темељном Крлежином осећању идентитета: личном и колективном, есејистичком и приповедачком, уметничком и политичком.

У расветљавању овако стилизованих типичности, пре него што одговоримо на загонетно питање о политички типичном које оличава фигура Баје у Крлежиној представи, неопходно је да направимо два важна разликовања. Каквих је размера Крлежино романтизовање Супила? Оно свакако подразумева индивидуална својства хрватског политичара, у чију фигуру уткива прегршт трагичких мотива. Оно, међутим, трансцендира његову личност у сцени у којој препознајемо „тифоидни Ниш године Петнаесте, гдје Супило клечи“. Ко клечи? У овој патетичној визији појављује се трагичка вертикала хрватске распетости и вртоглаво успиње у нарастајућу немилосрдност судбинског подсмеха, који је учинио да клечи човек „заљубљен у хрватство“. Пред ким клечи? „Пред легендарним трговцем лешава на велико и мало“. Овај изразито романтизовани и политизовани призор исприповедан је у високомиметском регистру, у узвишеном тоналитету, са јаким апелом на читаочево уживљавање и емотивно ангажовање. Као такав, пак, он – средствима индивидуалног доживљаја – одсликава кључни колективни доживљај који ће бити обнављан у различитим околностима, проналажен у разнородним историјским сведочанствима и актерима и увек служити као подлога и оправдање за идеологију титоистичког југословенства, са посебним обзиром на појам српске кривице.

Важан моменат политичког романтизовања обележава Крлежина склоност да општост Супиловљеве фигуре идеализацијски шири на потпуно приватна човекова својства: собе у којима је становао, јела која је јео, одела која је носио. Обнављајући сећања Ивана Мештровића, Крлежа скицира како је Супило у Лондону „становао у једном скровитом хотелу, у соби гдје је на примусу могао кухати грах“, па су га налазили „у одијелу и ципелама гдје лежи већ два или три дана на кревету у својој меланколичној депресији“: „он лежи ту, нит се прао, нит се бријао, соба

незагријана, прљава, све смрди од примуса“. Сви ови детаљи издвојени су да би – и у приватним стварима – осликали трагичну осамљеност Франа Супила. Такав поступак отискује привилеговани политички став у Крлежиној имагинацији. Ствари су постављене тако сугестивно да нас готово наводе на то да заборавимо да нам Крлежа приповеда по Мештровићевим сећањима. Али, ако је био вољан да уважи Мештровићев опис Супиловљеве очајничке узнемирености, зашто није уважио Мештровићеве назнаке о добрим личним односима између Супила и Пашића? Зато што се то сазнање није поклапало са његовом визијом Супила као човека који клечи и страда „заљубљен у хрватство“.

Сама Крлежина визија има у стварности – и у сећањима очевидаца – упадљив нискомиметски контраст. Јер, насупрот Крлежиним тамним валерима који одсликавају драматску Супиловљеву изгубљеност у Нишу постоји сведочанство Лазара Марковића о томе „како је Супило, као крупан човек, много јео, а имао је изврстан апетит“. Понети пламтећом сугестијом о трагичкој величини овог човека, намах бисмо могли помислити како је изгубио апетит у Нишу. Јер, зар нисмо сазнали да је био неутешан и потресен због неуспешног сусрета са Пашићем? „У Нишу су чувени јагањци, а у ресторану ’Балкан’ увек је било за ручак и за вечеру, јагњећег печења, које је Супило јако волео.“ Ови споменарски моменти – у успоменама које не скривају да је састанак Пашића и Супила био политички неуспешан – као да спремају читаоца за неки комички узлет. „Узео би јеловник, зовнуо би келнера и поручио би: ’Јањетине, пријатељу... Две порције одједном!’ Ми смо сви правили шале на рачун Супила кад би он, накнадно, ако је јањетина сасвим свежа из пећи или са ражња, поручио и трећу порцију!“ Ова реалистичка и нискомиметски исприповедана сцена – и сама део једног унапред оформљеног погледа на људску ситуацију – превасходно нам дочарава у коликом степену је повишен тоналитет Крлежиног описа.

БАЈА АНТАГОНИСТ Крлежин критика радикалске политике била је у много чему сродна са развијеном и беспоштедном критиком коју је истовремено – храбро и темпераментно – износио Драгиша Васић. Али, између двају наизглед сродних погледа на радикалску политику има важних разлика. Јер, Васићева критика Пашића превасходно је везана за унутрашњу политичку борбу, као што је и испуњена огорчењем због радикалских настојања да успех читавог народа у рату припишу својој политичкој партији, да теготни оков народног прегнућа учине златним груменом сопствене политичке памети. Крлежа – који преузима многе садржаје и мотиве из Васићеве критике радикалске политике – даје сасвим особен правац својој критици. Јер, он све употребљене мотиве поставља у перспективу југословенства. Тако је Пашић постао неко ко је антагонист Крлежине представе о југословенству.

Ко је, дакле, Баја у Крлежиној теорији типичног? То нам откривају Маргиналије писане поводом Енциклопедије Југославије. Оне показују како је Крлежин индивидуални доживљај подударан са идеологијом титоистичког југословенства. Јер, Баја је репрезентант не само српске политике него и целокупне српске културе. Крлежа је недвосмислен: „Чему губити ријечи на дискурсивна заобилажења, када Белић формулира јасно и логично све оно што су о томе мислили, говорили и писали Цвијић, Слободан, Богдан, Јаша, Саша, и од Недића и Вука до Боже Кундака и Баје, једногласно сви.“ Целокупна српска културна и грађанска традиција – до дубоко у деветнаести век – изведена је на оптуженичку клупу, далекосежно је осумњичена и у политичком и у научном виду, у име Крлежине визије југословенства.

Сама та визија, пак, није подвргнута саморефлексији, већ је остала непроблематизована: како неко ко је, попут Супила, „заљубљен у хрватство до свог посљедњег даха“ може бити симбол југословенства, док сви репрезентанти српске културне и грађанске традиције – чак и Скерлић, јер је он „изигравао Југословена, а у бити је био велики националист, различито од Матоша који је у бити био

Југословен, али и Европејац“ – остају одвојени од аутентичне могућности југословенства? Како човекова љубав за хрватство не обезвређује ваљаност његовог југословенства, док брига за – рецимо – српско становиште обезвређује сваку човекову привржености југословенству? На тој асиметричној подлози је заснована Крлежина визура која је у битним корелацијама са титоистичким југословенством у чије име настаје Енциклопедија Југославије. У том асиметричном симетризму односи су детерминисани: симетрија подразумева непроменљиву равнотежу страна, али непрестану неравнотежу интензитета; равнотежа почива на статици успостављених односа, док неравнотежа почива на њиховој динамици. То су предодређујући видови Крлежине енциклопедијске арбитраже.

Она почива на вредносном поништавању својих неистомишљеника и противника као поништавању које је вођено јаким емотивним афектом. Ако читава српска културна и грађанска традиција представља један начин мишљења и систем, онда свакако ваља казати – као што Крлежа поентира у Маргиналијама – да „у том систему било је логике. Та логика кретала се додуше на четвероножној памети, али памети примитивној, која је никла између оних балканских урвина и дипломатских кланаца јадиковаца, у трајној паници звјерке која њуши замке и гвожђа и опасности на све стране. Не вјерује никоме па ни себи, с једином намјером да здипи шта може.“ Ова анимализација читаве српске грађанске традиције, као свођење универзитетских професора, француских и бечких ђака, берлинских и петербуршких специјализаната на „четвероножну памет“, као амблематско означавање свих њихових цивилизацијских прегнућа и резултата у српској средини ознаком „памети примитивне“, ово ширење анимализацијских техника на читаву једну средину, која се поистовећује са „звјерком која њуши замке и гвожђа“, представља трајни улог хрватске културне политике. Јер, укидајући било каква грађанска и културна својства заступницима српских традиција и интереса, она трајно означава анималистичко-биологистички темељ сваке српске националне егзистенције.

Тек када се уклони магистрална српска културна традиција која је омогућила постепено настајање српског грађанства, као неминовног носиоца целовите еманципације српског народа, настаје пожељна слика српске националне егзистенције. Тек тада се Крлежа може огласити романтичном похвалом прогресивности српских устаника. Кога она обухвата? „Кубуром и топовима, коњаничким препадима, хајдучким бусијама и опсадама, ситним тактичким лукавствима, скупоцјеним митом, дипломатском претворљивошћу и подвалама, а често изазовном, управо пркосном окрутношћу, они [србијански сељаци] су покушали све да испливају из крваве чорбе, над којом је читава Европа зијевала годинама, проматрајући како месо србијанске раје цврчи за богате господске печенке.“ Крај све романтичне позитивности Крлежиних речи о Првом српском устанку, његова слика – као оно што проистиче из његове матичне имагинације – није у битном промењена, као што је остала, упркос менама различитих временâ, суштински нетакнута.

Јер, све манифестације устаника у битној су сагласности са сликом „звјерке која њуши замке и гвожђа“, као што су у дослуху са представом – из есеја Слом Франа Супила – о ономе „што је мала Србија, својом мрављом упорношћу, успјела да оствари за посљедњих педесет година“. Имамо – у 1928. години – српску националну егзистенцију као мрављу, као што је – у 1954. години, „о стопедесетогодишњици устанка“ – она упризорена кроз „месо србијанске раје“, да би – у време настајања Енциклопедије Југославије – она била одређена „четвероножном памети“ која одговара „звјерки која њуши замке и гвожђа“. Српски устаници кривудају од „хајдучких бусија“ до „опсада“. Српски државници и професори – сто година касније – крећу се од балканских урвина до кланаца јадиковаца. Ништа се – у овој

имагинацији – није променило ни када се она протегне на стопедесет година српског културног и државног трајања. Увек је то мрачни и нагоном испреплетени простор на којем вреба покрет звери. Отуд доминира метафорика меса. Она, међутим, не спречава Крлежу да повуче два важна идеолошка потеза.

Он пренаглашено поставља Први српски устанак у јужнословенску историјску резултанту науштрб његовог аутентичног српског залеђа. Да би тај правац био идеолошки обезбеђен, биле су неопходне извесне корекције. Отуд Крлежа каже: „Почело је ово буђење патријархално, архајски наивно, као што и Слијепац пјева: са светим Трипуном и светим Веригама, са светим Ђорђем и светим Димитријем на мућама распараном српском небу.“ Крлежина алузија на Вишњићеву песму Почетак буне против дахија прецизно нас води ка месту на којем је извршена идеолошка корекција. Док помиње – по тексту народне песме – све општехришћанске свеце (Трипуна, Ђорђа и Димитрија), Крлежа помиње и – „свете Вериге“. То је алузија на стих: „сину мућа на Часне Вериге“. Зашто су Крлежине вериге свете, иако у народној песми пише да су оне часне? То је само наизглед немотивисано. Јер, овакво именовање служи да се изостави четврти светац кога народна песма не пропушта да помене: „гром загрми на Светога Саву“. Зашто Крлежа изоставља јединог националног свеца из народне песме о Првом српском устанку?

Зато што је – у 1954. години – на делу обрачун са светосавском идеологијом као озлоглашеном заставом великосрпског национализма. Зато што се испод тог обрачуна истовремено одиграва обрачун са светосавском традицијом као егзистенцијалном, историјском и културном вертикалом која спаја Први српски устанак са претходним – и устаничким – вековима, која открива – поред универзалне и напоредо са њом – и националну димензију стихова народног певача. Зар у банатском устанку, из 1594. године, устаници – под вођством вршачког владике Теодора, касније ухваћеног и одраног „на мех“ – не беху носили барјаке са ликом Светог Саве? Бележи то дубровачко предање. Ту националну компоненту народна песма памти, а Крлежина евокација народне песме – заштићена идеолошким разлогом – брише.

Она то чини да би поставила тежиште устаничких прегнућа на јужнословенску компоненту, али и да би ослободила простор за други идеолошки аргумент: постављање Првог српског устанка у резултанту кретања „када се под Титом антиципира развој наше цивилизације за читаво стољеће“. Као да је оцртан нови распоред идеолошких сила: тамо где је Тито резултанта Првог српског устанка као да нема места за Светог Саву у стиховима народног певача.

Било да употребљава позитиван или негативан вредносно-идеолошки предзнак, Крлежа остаје доследан основним претпоставкама своје представе: поништавању културних и грађанских традиција, да би есејистички и лексикографски привилеговао анимална својства читавог једног света у дугом трајању. Тако се социјалистички критеријум – критика грађанства – претвара у национално нихилистички поступак: нема никакве српске културе мимо „сљепачке литературе хајдучије“. Тако је слика гоњене звери, са свим прикладним конотацијама дивљег, органског, анималног, које се асоцијативно шире на различита и њима често несагласна подручја државног, културног и духовног, као слика призвана да би обезвредила српско грађанско, културно и политичко постојање, истовремено и пожељна слика српске историјске традиције. На овом карактеристичном прирастању негативитета – чији је магистрални израз политичка мисао Мирослава Крлеже – настаје идеологија титоистичког југословенства.

Шта значи написати у лексикографској одредници да је Гарашанин „један од најугледнијих чланова те странке“? То значи говорити „језиком и стилом божићних прилога београдске штампе“. Не, дакле, говорити језиком и стилом штампе као такве

него нагласити да остаје под сумњом „београдска штампа“. Какво семантичко језгро, какав историјски садржај и какав идеолошки набој подразумева појам београдске штампе? Јер, он је само политичка метонимија – као што је то и фигура Баје – за један много усредсређеније осмишљени идеолошки и политички појам. Када Љубомир Дурковић-Јакшић нагласи – у лексикографској одредници – како су Аустријанци помагали рад католичких мисионара, онда долази до Крлежине оцене да је помињање ове историјске чињенице у ствари „политикантска инвектива са подтоном распиривања религиозног раздора“. То је, дакле, политичка оптужница настала у часу када се „наша Енциклопедија јавља у одређеном хисторијском моменту“. Али, ко саопштава инкриминисану реченицу о католичким мисионарима? То није њен аутор као научник. Зашто? Зато што је схваћен као представник „једног читавог координираног погледа на свијет“. Постоји, дакле, појединачни ниво на којем се открива историчар, као што постоји и посебни ниво на коме препознајемо београдску штампу. На ком нивоу општости се они могу срести? Обележава га синтагма о координираном погледу на свет.

Овај појмовни низ – у језику партијске бирократије, као и у Крлежином језику – закономерно води „великосрпској буржоазији“ која „није фиктиван“ појам. Јер – како он пише у Маргиналијама – „као социјална појава, била је састављена од једног дијела цинцарске чаршије, представљеног у радикалским кабинетима, но неразмјерно јача снага њена, била је Двор, камарила и генералитет“. Тако је Баја, као опсесивни мотив Крлежине политичко-есејистичке имагинације, добио свој енциклопедијски корелат у појму великосрпске буржоазије. Ту је темељ његове „слабе цинцарске памети“ и „цинцарског етатизма“ који он оличава, јер „цинцарска чаршија“ представља политичку метонимију за проказану „великосрпску буржоазију“.

Сам Крлежа је овом политичком метонимијом обележавао београдски свет као нешто што припада једном координираном погледу на свет. Реч чаршија – као високофреквентна реч његовог дискурса – јесте његова реч за београдски поглед на свет, у чијој су позадини ситуирана политичка значења великосрпске буржоазије. Тако је – у многим говорима и партијским записницима – и код Тита. Није то морало бити плод веза које је он имао са Крлежом „као с публицистом и политичарем“: њихова подударност могла је бити последица поунутрашњивања поливалентно обликоване заједничке идеологије. Јер великосрпска буржоазија је – још између два светска рата – обележена као хегемон у Краљевини Југославији. Шта нам то открива? Да је појам чаршије употребљаван као метонимија за појам предратног хегемона: оног хегемона против кога је изведена социјалистичка револуција у чије име се и ствара Енциклопедија Југославије. У том непрестаном и неопозивом помињању чаршије, београдске чаршије, великосрпске буржоазије, хегемоније, у том незаустављивом рођењу речи, синтагми, реферата, експозеа, конгресних докумената и конференцијских пледоајеа, пребивају различити реторички и стилски орнаменти за основни појам – српска кривица. А ако је магистрални културни ток са својим политичким и културним представницима од половине XIX века подведен под појам београдске чаршије, онда српска кривица – у идеолошкој употреби – подразумева целокупну културну и грађанску српску традицију. То је сигнал – и код Крлеже, и код Тита – да треба далекосежном сумњом испунити и уздрмати свако поверење у културну и еманципацијску моћ и допринос српске културне и грађанске традиције. То је темељ Енциклопедије Југославије.

У садашњој идеологији секуларног свештенства видан је напор да се Крлежа – као еминентно хрватски писац – претвори у мост и симбол регионалне сарадње. Тако титоистичко југословенство добија политички привилегован вид и делотворан идеолошки постамент. Све је то могуће зато што у Београду нема препрека – ни елементарног опреза нити разумне сумње у оно што се нескривено намеће – да се хрватски писац појави као репрезентант југословенства. Са Андрићем је, пак, ствар

друкчија: у Загребу је он могућ тек као хрватски писац. Како он то није био и како – од чега се често необразложено одвраћа поглед – то није ни хтео да буде, онда Андрић може постојати само као колатерални мост нашег регионализма. Околност да би неки еминентно српски писац – онолико идеолошки искључив, нетолерантан и непријатељски настројен према магистралним токовима хрватске културе колико је то Крлежа био према српској, и исто толико и дуготрајно утицајан као он – могао бити мост регионализма у Загребу једноставно је искључена. Тамо су могући само они српски писци који потврђују давнашње хрватске представе о српској култури и традицији. То није чињеница која је условљена само садашњим приликама, већ која је кристализована културном асиметријом титоистичког југословенства.

Зашто нам се – из дана у дан – сугерише како је Крлежа запостављен и заборављен у Хрватској? Зашто нам непрестано понављају – попут тронутом каденцом испуњеног стишаног вапаја Боре Ћосића из маја 2012. године – како „за ових последњих 20 година он не само што овде није постојао, већ није постојао ни тамо“, јер „осим његовог гроба на Мирогоју, он не постоји“, будући да „као аутор потпуно је поражен“. У чему је смисао оваквих упозорења? Није то лако докучити. Јер, знамо ли како је заступљен Коцбек у Словенији? А Сајферт у Чешкој? А Милош у Пољској? А Пастернак у Русији? Ако нам ништа о томе не говоре, ако ништа од тога не треба да нас дотиче, зашто би нас дотицало какав је Крлежин положај у Хрватској? Ако нам се само то упорно понавља, онда је ту скривена назнака како би то ипак требало да нас се дотиче, да то сазнање треба да нас подстакне на акцију.

То значи да српска јавна свест треба да помогне Крлежино литерарно оживљавање у Хрватској. Да би тај захтев био остварив, неопходан је сасвим одређен правац српске културне политике: он се састоји од обнове титоистичког југословенства. Без тако подешеног кретања српске културне политике, не би уопште била могућа ова скривена београдска брига за Крлежину судбину у Хрватској. Али не би била могућа ни потпуна посвећеност државних инструмената – новчана и медијска подршка – овом пројекту. Тако видимо да тек на широј културној подлози, на разуђеној мапи укрштених културних и медијских дејстава, која трају годинама, бива могућа државна акција. Није овде реч о индивидуалним прегнућима заљубљеника у његово књижевно дело, већ је реч о државним инструментима који подупиру један сасвим не-књижевни циљ. Зато је то – политика.

Крлежине Маргиналије нам упечатљиво показују како је настала – у каквом окружењу, са каквом идеолошком оријентацијом, каквим духом ношена – енциклопедијска парадигма која је деценијама стварала подлогу на којој је уопште могућа овако медијски оркестрирана мелодија – престо, виваце – о Крлежином вечном поновном дошашћу: аллегро. У њој има широких распона крлежијанског духа: ларгхетто, ларго. Њен најљупкији тон, аллегретто, сладак попут марципанских колача, маестосо, сентименталан као сећање на добростиву баку, адагио, анданте, која се смеши и маше нам из даљине, модерато, оличава Бора Ћосић: цон брио. Он је свакако нискомиметски одзив на крлежијанске тонове, алларграндо, али идеолошки беспрекоран: граве, состенуто. У којим то изборима по сродности са Крлежом затичемо свакако најрекламиранијег учесника Фестивала једног писца: Крлежиног фестивала који је током месец дана – у 2012. години – трајао „у организацији Културног центра Београда“?

Сам Бора Ћосић – пред крај 1997. године, можда у улици берлинских липа, можда у магловитим вртовима груневалдских амбасада, можда из собе чији је прозор уперен у вијугаве стазе тиргартенских паркова и мостова – описао је српску средину као „зверињак“, српску државу као једну „међу најзверскијим државама данас“, људе који ту живе као такве да му омогућавају да „о зверима говори да су звери“. Крлежино двоструко, асиметрично симетрично, јанусовско лице препознајемо као траг у овим речима Боре Ћосића. Када нас именује као звери, он суштински

примењује крлежијанску метафорику, која има сасвим одређене политичке и културне импликације: превасходно оно нагонско, анимално и биолошко одређује не само српску историју и културу него и сваку могућу садашњост. У томе је дубинско подударање са увидима које су нам подариле Крлежине Маргиналије.

Није све тако непоправљиво неповољно. Ствари се – понекад – могу поправити. Тако је Бора Ћосић поднео жртву и почео да прима српску националну пензију. Бела Крлежа је – 1929. године – личном посетом испословала да министар просвете Божидар Максимовић потпише решење које омогућава подизање новца од награде за драму У агонији. То је био министар у време шестојануарске диктатуре када се знало догодити – како нам показује Културна политика Краљевине Југославије Љубодрага Димића – пуно тога неочекиваног: „У годинама диктатуре Мирославу Крлежи, осведоченом левом интелектуалцу и борцу против режима, Министарство просвете одобрава специјалне тантијеме за сва сценска дела која се приказују у Београду и Загребу у висини од 20%. Истовремено, осталим драмским писцима (Јосип Кулунџић, Петар Пеција Петровић и други) чини се велика част ако специјалне тантијеме добију и само за премијерну представу.“ Ко је био тај изненађујуће симпатични министар? Ствари – и кад се поправе – не могу се променити. Био је то Божа Кундак, кога Крлежине Маргиналије ситуирају у репрезентативну колону угледника – „Цвијић, Слободан, Богдан, Јаша, Саша, и од Недића и Вука до Боже Кундака и Баје, једногласно сви“ – који имају „четвероножну памет“, које предводи фигура Баје и које најверније дочарава слика „звјерке која њуши замке и гвожђа“.

Зар се – у наше дане – није раскрила још једна крлежијанска подударност? Звери су наставиле да остављају своје мизерне и блатњаве пореске износе у свој бедни и вазда дефицитарни буџет, звери су напокон стављене у кавез, премда су и даље остале звери, зато су и стављене у шипке, али сада се из тог буџета може узети национална пензија, симпатичан износ од неколико стотина евра месечно, једна суштински зверска пензија, премда добродошла потпора у великој светској економској кризи, због које нам никада неће одузети награде Хајнрих Хајне или Кандид, нити скинути нашу драму са позорнице Цоме́дие франçаисе, као што су то углађена диселдорфска и париска господа – никако звери – учинила Хандкеу, који је, пак, износ од 50.000 евра – у овој кризи – поклонио и лично однео зверима из Велике Хоче, док је наш крлежијански апологета, тужан што мало кога дотиче усамљеност једног гроба на Мирогоју, ипак чуварно прихватио зверски новац, као да нам додељује милост, али не и индулгенцију, па сад антишамбрира по ходницима и предворјима „у хотелу Мажестик у коме је одсео, баш као што је то често чинио и сам Крлежа“.

И шта нам – у таквом стицају околности – одједном открива? Непролазну и вечиту ни мање ни више него неупоредивост и посебност београдског духа: „Кад год дођем осетим један дух који не постоји у Загребу, који не постоји у другим градовима. У најгорим временима овде је било неке притајене енергије. Уз све могуће тешкоће, овај београдски дух је нешто посебно. То је једна средина коју и ја веома ценим.“ Зар се то тако понесено није могло казати 1997. године, када су тешкоће биле заиста знатне? Зар се није то могло казати у часу када су одважно именоване звери које је само требало препознати као спремишта притајене енергије и посебног духа? Зар није некако отменије – некако више господски – да се овај комплимент у односу на Загреб упути из Загреба? Зар човек не би био ле гранд сеигнеур да је то рекао у часу када није пружио малу, пуначку и белу руку ка националној пензији? Тада – међутим – не би био стављен у покрет онај београдски дух коме је отпевана цела ова мелодија. Који је то дух? То је дух самопорицања. Он нам обезбеђује да све то тако траје, непрестано, у ритму или без ритма, у стрипу или на фестивалу, по тромости и

људског и светог и светског духа, по космичкој сили глупости људске, у вјеке вјекова, незаустављиво и заувек.